

ПОЛОЖИТЕЛНО ПРЕКРАСНИЯТ ЧОВЕК НА ДОСТОЕВСКИ

ПО ПОВОД НОВОТО ИЗДАНИЕ НА РОМАНА „ИДИОТ“.¹ БЕЛЕЖКИ НА ПРЕВОДАЧА

Иван Пауновски

Достоевски започнал да работи над романа „Идиот“ през есента на 1867 г. в средата на септември месец и дори отбелязал точната дата, 14 септември, по-неже бил в някои неща особено педантичен. Подробен дневник за себе си не водил, както например Толстой, но имал бележници, в които нанасял размера на своите постоянни дългове и разни обнадещаващи цифри за бъдещи хонорари; отбелязвал понякога и датите на епилептичните си припадъци и какъв е бил припадъкът — силен, слаб или среден, освен това разни дреболии от всекидневието или нахвърлял кратко, с по няколко най-важни изречения отделни сцени от произведението, над което работел или се канел да работи.

Самият ръкопис на романа „Идиот“ с наличните му варианти, както и множество други книжа, между които и вариантите на „Бесове“, Достоевски бил принуден да изгори преди завръщането си в Русия. Имал горчив опит от едно време, когато през 1849 г. го арестували по делото на петрашевците, отнели му ръкописите и след това тези ръкописи изчезнали завинаги. Боял се, че и сега ще стане същото и че на границата не само ще вземат книгата, но може би ще има и други последствия. Тия ръкописи, разбира се, много по-ясно биха ни показали как Достоевски е писал „Идиот“.

Това е по време на продължителното му пребиваване в Германия, Швейцария и Италия. Достоевски заминал от Петербург на 14 април 1867 г. и след повече от четири години се завърнал на 8 юли 1871 г. Преди това, през февруари 1867 г., той се оженил за Ана Григориевна Сниткина, така че началото на тяхното пътуване било и нещо като сватбено пътешествие. (Средствата им не са били достатъчни, за да смятаме, че това наистина и в пълния смисъл на думата е било сватбено пътешествие.) Достоевски през всичкото време работел. За разлика от мнозина други велики руски писатели той живеел само от писателския си труд — не разполагал нито с имения, нито с някаква служба, а се грижел и за семейството на покойния си брат Михаил Михайлович и дори за своя завареник от първия си брак. Би могло да се добави, че безпаричието го правело лесна плячка и в ръцете на издателите. Толстой без никакви усилия получавал примерно 500 рубли на кола, докато на Достоевски плащали едва половината от тая сума и дори трябвало често пъти да се унижава, за да вземе поне толкова. Тургенев също получавал много повече и дори Гончаров, чиято популярност никога не е съперничела с успехите на Достоевски или Тургенев. „Твърде ниско

¹ Ф. М. Достоевски, Идиот, НК, 1971. Предговор В. Велчев.

ме ценят, защото живея от работата си“ — пише Достоевски в едно писмо до Ана Григориевна.

Малко е да се каже, че бракът му с нея бил сполучлив въпреки голямата разлика във възрастта. В лицето на Ана Григориевна той срещнал един предан човек — нежен, чувствителен и търпелив. За Достоевски това е било решително необходимо при неговия характер, болезнено състояние, материална несигурност и почти пълно отсъствие на практически усет.

Ана Григориевна водела дневници, написала по-късно и спомени за Достоевски, включително и за първоначалния си съвместен живот с него в чужбина. Запознанството им станало случайно. Тя е била стенографка. Притиснат от един договор с издателя спекулант Стеловски, договор с крайно тежки условия в случай на неустойка, Достоевски в невероятно кратък срок, в течение на двадесет и шест дни, трябвало да напише цял роман и нямал друг изход — решил се да го диктува. Така бил написан „Картоиграч“ и така станало запознанството на писателя с бъдещата му съпруга. Тя от самото начало станала свидетелка на неговия напрегнат и изтощителен писателски труд.

Достоевски никога не е имал възможност продължително и спокойно да работи над книгите си. Изключение в този смисъл е била само работата му над неговата първа повест „Бедни хора“ (1845). Иначе твърде често се случвало така, че трите първи глави на романа били вече напечатани, четвъртата се набирала в печатницата, следващата пътувала по пощата към редакцията, а останалите все още не били написани. Това страшно измъчвало Достоевски; понякога след прочитането на вече отпечатаните глави, недоволен от тях, той изпадал в истинско отчаяние и казвал на жена си:

— Ако можеше да се върне назад, ако не беше напечатана тази глава и ако можех да я поправя! . . . Сега виждам къде е затруднението, виждам защо не ми върви с тоя роман. Може би с тия грешки окончателно съсипеам „идеята“ си!

Подобна е съдбата и на романа „Идиот“. Когато първата част била отпечатана, останалите три части дори не били още обмислени. Сигурно е, че никой друг от големите писатели не е излагал себе си на повече творчески рискове, отколкото Достоевски. Той даже започнал да пише романа си с думите: „Ще рискувам като на рулетка“. Замисълът не бил окончателно съзрял и ясен, но обстоятелствата били неумолими, авансът взет, парите на привършване и сроковете наближавали. Що се отнася до вмъкнатата се дума „рулетка“, тя също така не е никак случайна. Достоевски неведнъж и катастрофално се отдавал на тая страст. Според Ана Григориевна тя била почти болезнена у него. На няколко пъти той проигравал и последните си пари, до грош. По същия странен начин тази болест и го изоставила. Отведнъж и завинаги. Тя била като кошмар за него, той пише в едно писмо, че по цели нощи мечтаел за играта и обмислял сигурни системи за печалба. Понякога печелел наистина, за да изгуби почти веднага след това всичко. Страдал много от последиците на увлеченията си, плачел дори, каел се пред Ана Григориевна и при следващия удобен случай отново се впускал в играта. Ана Григориевна не го упреквала и доста пъти, когато чувствувала, че той се измъчва, сама му давала пари и го прашала в игралния дом. Но, както казахме, това наистина трябва да е било някаква своеобразна болест и Достоевски внезапно и неочаквано се отървал от нея след поредния си финансов провал. По-късно вече по време на другите му пътувания в чужбина той не само не играел, но и не говорел за комар.

През тия четири години живот извън Русия Достоевски станал свидетел на множество важни събития. Трябва непременно да се отбележи, че рядко писател с неговия талант на художник толкова стръбно е проявявал интерес към обществен и политическия живот на своето отечество и към останалия свят. Толстой например презрително се отнасял дори към вестниците, докато Достоевски направо

черпел от тях материали за романите си. Тази злободневност на интересите и в писателската му дейност е твърде обичайна и в романа „Идиот“, където направо се вълвичат и обсъждат новини и проблеми от текущия печат — за съдилищата, за европейските събития, за углавните и всевъзможни други произшествия, за статии по икономически, социални и политически въпроси, за различните „направления“ на обществената мисъл и борба, дори за хумористичните съчинения и фейлетони. Достоевски направо не го свъртало в град, където нямал възможност да следи руските вестници и списания.

Политическият живот на Европа бил напрегнат. Капитализмът се чувствувал в криза и заедно с това в настъпление. Такъв бил изводът на буржоазните икономисти, които пишели и анализирали поредното Световно изложение през 1867 г. в Париж. Пред очите на целия свят „с желязо и кръв“ се създавала новата „свещена Германска империя“. Вторият конгрес на Интернационала, ръководен от Маркс, станал една от главните теми на вестниците, които Достоевски четял в Германия и Швейцария. Конгресът се състоял в Лозана. Достоевски се намирал в Женева по това време, съвсем наблизо. Скоро след това се открил и конгресът на пацифистите, буржоазната Лига на мира. Достоевски присъствувал на второто й заседание, когато реч произнесъл Бакунин, който заявил, че мирът в Европа диктува непременно да бъде унищожена Руската империя и че вместо съществуващите държави трябва да се създадат свободни общини и Съединени европейски щати. Достоевски изслушал тази реч не с възмущение, това би било слабо казано и то си личи от писмата му и от спомените на Ана Григориевна за впечатленията на Достоевски от „проклетия пролетарски западен въпрос“.

Той смятал, че този въпрос така и ще си остане завинаги западен. Русия ще го избегне. Това е свързано с общата му идея за бъдещето на човечеството, която развива в „Идиот“, в цялото си творчество през тези години и до края на живота си. Нейната връхна точка е речта на Достоевски за Пушкин през 1880 г. в Москва, няколко месеца преди смъртта му.

В Швейцария Достоевски преживял и още едно от големите си житейски нещастия. На тримесечна възраст починала дъщеря му Соня. Той почти изпаднал в умопомрачение, ридаел по цели дни, виждал в тая смърт озлоблението на самата съдба, която го била преследвала през целия му живот — като се почнело със смъртта на майка му.

Обикновено Достоевски не обичал да говори за миналото си, стараел се винаги да бъде весел. Не обичал и други да му говорят за него. Дори понякога не му се искало на литературните четения да излиза с части от „Мъртвия дом“, за да не мислели хората, че „се оплаквал“. Сега, когато тежко изживявал смъртта на първородното си дете, той внезапно и откровено заговорил веднъж за времето на своята младост, за „подигравките на другарите му по литературно поприще, които признали отначало таланта му, а след това жестоко го оскърбили“. По-нататък разказал на Ана Григориевна за тежките четири години на каторгата, за своите мечти да намери в първия си брак с М. Д. Исаева толкова желаното семейно щастие, което, уви, не се осъществило може би поради „нейния странен, мнителен и болезнено-фантастичен характер“. Ана Григориевна пише, че никога преди това не бил споделял с нея така подробно всички ония горчиви оскърбления, които понесъл в живота си от близки и скъпи нему хора.

Разбира се, това е бил един момент на силна, почти нечовешка покруса. Достоевски сам казва за себе си, че през целия си живот постоянно стигал до крайности и „прекращавал чертата“. Това е характерно и за отношението му към някогашните „другари по литературно поприще“. Той имал пред вид хората от кръга на Белински и „Отечественные записки“ през 40-те години — Некрасов, Тургенев, Григорович, Панаев, самия Белински. . . В зависимост от развитието на възгледите си, а вероятно и по настроение Достоевски неведнъж променял

мнението си за тях и ту бил склонен да признае това време за най-хубавото в живота си, ту го представял в най-черна и отворителна светлина.

Историята не е напълно изяснена и досега, но в повечето случаи вината се стоварва на Достоевски. Съвременните съветски изследователи търсят към нея един по-нов подход и не са склонни така решително да осъждат Достоевски, както преди години. Това е нова крачка в марксистко-ленинското литературознание. „Необходимо е да се анализират противоречията в миогледа и творчеството на Достоевски — пише известният съветски учен и писател Б. И. Бурсов, автор сега и на един роман изследване „Личността на Достоевски“. — Достоевски е навсякъде противоречив, във всичко непоследователен. А кой не е противоречив? Кой от великите художници на миналото е последователен докрай? Нима Гогол дори в първия том на „Мъртви души“ не се е сгромолясвал от висините на изкуството си? И нима Белински е отминал това? И нима не са справедливи упреците на Херцен към Тургенев като автор на „Бащи и деца“, че преждевременно е умъртвил Базаров, обеднявайки по този начин образа му? И нима не е очевидна „измяната“ с рязко реализма и хуманизма в последните страници от „Възкресение“ на Толстой, което завършва с обширни откъси от евангелието? Не можем да наречем всестранно хуманистични идеалите и на Чернишевски, който беше не само революционен демократ, безстрашен анализатор на действителността и своето време в интерес на освобождението на народа, но и социалист-утопист, който приспиваше до известна степен хората с неосъществими мечти. Защо трябва да бъдем толкова безмилостни единствено към Достоевски?“

Тая безмилостност се чувствава всеки път, когато стане дума за разрива на Достоевски с Белински и се каже, че Достоевски отстъпил от идеалите на хуманизма. Изразяват се подчертани съжаления за разрива му с великия революционер-демократ и се предполага, че иначе Достоевски като писател щял да бъде много по...

Излиза, че това, което е станал Достоевски, е недостатъчно.

Безспорно Белински е бил прав, отстоявайки възгледите си за съдбата на „гоголевския реализъм“, но и Достоевски, търсейки своя самостоятелен път в литературата, също е бил прав. В известен смисъл Белински от всички искал да направи гоголевци. Тъкмо така и посрещнал той Достоевски — като „нов Гогол“. Но нека поне на гениите позволяваме да бъдат самостоятелни.

Това не означава, че трябва например да простим на Достоевски неговия монархизъм и борбата му с представителите на революционните среди, която водил с ожесточение, но в същото време трябва да се подчертае това като едно противоречие в неговия хуманизъм, а не тоя хуманизъм да се зачерква с лека ръка. Неговите корени са твърде надълбоко, те са в трагизма на цялата руска литература, като се почне от Пушкин.

Ние знаем връзките на Пушкин с декабризма и че в основата на декабристките теории, които споделял и Пушкин, е така нареченото „естествено право“. Неговият руски вариант е вдъхновил одата на Пушкин „Волност“. Има „вече закон“ над света, който не зависи от човека и като естествена закономерност подчинява на волята си всичко съществуващо. И има „закон“, създаден от човека, с който се управляват обществено-правните отношения. Оттук вече и държавата има земен, а не божествен произход. Тя е резултат на обществен договор между хората и гради благосъстоянието на всички граждани. Самодържавието е злоупотреба с обществената власт, също и крепостничеството.

Крайният извод на тази теория е следният: никой няма право да злоупотребява с обществената власт — няма право монархът, но няма право и народът. Един Людовик XVI е тиранин и престъпник, но и убийството на този тиранин е престъпление.

По-късно вече след разгрома на декабристкото въстание Пушкин именно въз основа на тия теоретични догми смятал, че монархът е „имал право“ да накаже декабристите. . . И в същото време заявил на Николай I: „Ако бях в Петербург, щях да се присъединя към метежниците.“ В това странно противоречие между умозрителните заключения и непосредствения порив на сърцето, на бунта, вече откриваме зародиша на идеологическите мятания у Достоевски, както и главната причина за фанатичното му преклонение пред Пушкин като предтеча на трагично-неразрешимите, „проклетите“ проблеми в цялата следваща руска литература на XIX век.

Мирогледът на Достоевски по време на литературния му дебют в средата на 40-те години е свързан с идеите на утопизма, с християнския социализъм. Утопизмът предложи нов идеал за човека и човешкото щастие: това е хармоничното развитие на личността. Идеална личност е човекът с удовлетворените страсти, които са единствените пружини на поведението му. През 1847 г. във фейлетоните си „Петербургска летопис“ Достоевски казва: „Ако човек е неудовлетворен, ако няма средства да се изкаже и да прояви онова, което е хубавото в него (не от самолюбие, а вследствие най-естествената необходимост човешка да осъзнае, осъществи и обуслови своето АЗ в действителния живот), той тутакси попада в някое най-невероятно събитие: ту, с позволение казано, ще се пропие, ту ще го удари на картоиграчество и мошеничество или ще стане побойник, или в края на краищата ще полудее от амбиция, като същевременно напълно презира амбицията си и дори страда, че му се е случило да страда заради такива дребни неща като амбицията.“

Социалната среда пречи за естествената изява на страстите у човека, прави ги пагубни. Фурие по думите на Балзак „замисли едно гигантско дело — да приспособи средата към страстите, да разруши препятствията, да отстрани борбата“.

Като пример на хармонична личност утопистите сочели Христос. Този култ към Христос като идеална хармонична личност отрано поразил Достоевски, заседнал дълбоко в него. Белински казвал, че когато той засягал темата за Христос и християнството, Достоевски едва ли не бил готов да се просълзи.

Съблазнително е, разбира се, да си обясним ранния Достоевски като изцяло рупор на утопизма и заедно с това — погрешно. Художественото творчество се оказва винаги по-широко от злободневната идеология на автора и животът е посилен и по-разнолик от всяка теория. Той нанася поправки в нея, теорията ги поглъща и смила, докато най-сетне идва момент, когато нещо ѝ засяда на гърлото. Не може да го преглътне. Достоевски бил избухлив и печатният отзив на Белински за повестта „Двойник“ го наскърбил. Според него Белински гледал утилитарно на литературата и си променял мненията всеки петък. И тук, както и в много други случаи, Достоевски „минал чертата“. Но все пак, след като напуснал групата на Белински, той не отишъл в противния лагер, а влязъл в друга революционна среда, „кръжока на петрашевците“, на утопистите-фуриеристи и в същност се присъединил към най-революционното ѝ крило. Почти била готова тайната печатница за нелегални антиправителствени издания. Достоевски бил арестуван, съден и заплатил за своята дейност с каторга и десет години мъчителен, страдалчески, откъснат от призванието живот.

Може би в последната наша фраза и да има известно преувеличение, но някак от разстоянието във време и пространство подробностите се заглаждат. Пък и самият Достоевски не всякога е бил на едно и също мнение за своя живот на каторгата и до завръщането си обратно в Петербург. Той се завръща през декември 1859 г. Ако се ръководим от широко известната мисъл, че биографията на писателя са неговите книги, ще кажем, че Достоевски на каторгата — това са „Записки от мъртвия дом“. Така съветвал и самият Достоевски, защитавайки Некрасов след смъртта му от разни нападки: че в писателя е необходимо да различаваме две

личности, да отделяме личността на човека от личността на писателя и да съдим писателя по неговите произведения. Наистина Достоевски странно и страшно си противоречал. Пред Ана Григориевна говорел, както споменахме, за мъчителния си живот на каторгата, а по-късно казвал на писателя Всеволод Соловьев:

„О! Това беше за мен голямо щастие: Сибир и каторгата? Единствено там изживях един пълнокръвен живот, разбрах себе си. . . разбрах Христос. . . , руския човек разбрах и почувствах, че и самият аз съм руски човек, един от руския народ. Тогава ми идваха всичките ми най-хубави мисли, сега само се възвръщат, пък и то не така ясно. Ах, ако можеше да ви пратят на каторга!“

Тази крайност е толкова сериозна, колкото и смешна у Достоевски. Някой язвителен човек би казал, че по същите причини и правителството прасало хората в Сибир — за добро. В подобен „квиеизъм“ Алла! Е а н и на у р е ва Мишкин в романа „Идиот“.

Но важно е в думите на Достоевски тъкмо това, че в Сибир „разбрал Христос“. Има и други указания за това действително „свършен факт“ в съзнанието на Достоевски. Но точно кога и точно по какъв начин — това и самият той се затруднявал да определи. „За мен би било много трудно да разкажа историята за прераждането на убежденията ми“ — пише Достоевски през 1873 г. Затруднявал се всеки път, когато трябвало да го обясни на себе си и на другите. Но нас ни интересува сега неговото отношение към Христос с оглед „прераждането на убежденията“ у Достоевски и може би неговото известно писмо до Н. Д. Фонвизина, съпруга на един от декабристите, би могло да послужи отчасти за мотото в целия живот на Достоевски по-нататък — в годините след завръщането от Сибир. Той пише това писмо през 1854 г. и казва за себе си: „... аз съм дете на века, дете на неверието и съмнението до ден днешен и даже (зная това) до гроба си. Какви страшни мъчения ми е струвало и ми струва сега тази жагда да вярвам, която е толкова по-силна в душата ми, колкото повече са обратните доводи у мен. И все пак понякога бог ми изпраща минути, в които съм напълно спокоен. . . Няма нищо по-прекрасно, по-дълбоко, по-симпатично, по-разумно, по-мъжествено и по-съвършено от Христос и не само че няма, но аз си казвам с ревнива любов, че и не може да има. Нещо повече, ако някой ми докаже, че Христос е и в н и т и н а т а и л е й т в и т е л н о б ъ д е т а к а , ч е и т и н а т а е и з в ъ н Христос, тогава аз бих желал по-добре да остана с Христос, отколкото с истината.“

Интересно е, че тази сляпа вяра не е била да Достоевски по лесният път, и то защото си останал докрай дете на века и неверието. Него никоя истина не го задоволявала. Измежду големите руски писатели Достоевски е може би най-блестящият, остър и непреклонен полемист и преди всичко полемист със самия себе си. Това много добре е разбирал Толстой, казвайки, че не може да се въздига на пиедестал и да се обявява за пророк един човек, който целият е борба. Тия думи са казани вече доста след смъртта на Достоевски и са казани с известно раздразнение.

Както би могло и да се очаква, Достоевски не се е задоволил само с „вярата“. За него тя неща били непоносими, той трябвало да си ги обясни поне с някаква хипотеза. В бележниците му намираме един сравнително подробен запис, направен далеч в не най-подходящия момент — пред ковчега на първата му жена М. Исаева. Записът започва с думите: „Маша лежи на масата. Ще се видя ли с Маша?“

По-нататък се пораждат размислите за същността на човека, за безсмъртието, за смисъла и последствията на човешкото развитие. „Да обикнеш човека като самия себе си по Христовата заповед е невъзможно. На земята законът на личността обвързва, аз препятства. Само Христос е могъл, но Христос е вековечен, от векове идеал, към който се стреми и по закона на природата трябва

да се стреми човекът — отначало с това: да носи появяването на Христа като идеал на човека в плът.“

Крайното развитие на човешкото аз е унищожение на това аз. „И това е най-великото щастие“. По такъв начин законът аз „се слива със закона на хуманизма“. В това сливане на аз и всички хората ще достигнат „висшата цел на индивидуалното си развитие“. „Тъкмо това е то Христовият рай. Цялата история както на човечеството, така и на всекиго поотделно, е само развитие, борба, стремеж и достигане на тая цел.“ Ето защо „на земята човекът е само същество развиващо се, следователно не завършено, а преходно“.

От гледна точка на романа „Идиот“ личността на княз Мишкин е особено важно да знаем как Достоевски си представя Христовия рай. Той казва, че не може цялостно да си представим рая, но можем да си представим една черта от бъдещата природа на „бъдещото същество, което едва ли ще може и да се нарича човек (следователно и понятие нямаме като какви ще съществувате тогава)“.

Според Достоевски тази черта е, че хората няма да се женят и няма да посягат на жената, защото не ще има нужда от смяната на поколенията — крайната цел на развитието ще бъде достигната вече. Семейството е най-великата светиня за човека тук на земята, защото именно чрез него (чрез смяната на поколенията) човек постига развитието си към идеала. Но по този начин той в същото време и непрекъснато го отрича, защото от гледна точка на идеала семейството е „ненормално, егоистично в пълния смисъл състояние на човека“.

Тъкмо с това, че човекът е „преходно“ същество, Достоевски възразява на всички, които биха искали по някакъв начин преждевременно да осъществят човешкото щастие на земята. Разбира се, това са на първо място социалистите. В същия бележник Достоевски казва: „Социалистите искат да преродят човека, да го освободят без бог. . . Те смятат, че като изменят насилствено икономическия му бит, ще постигнат целта. Но човекът ще се измени не от външни причини и не по някакъв друг начин освен чрез нравствена промяна. . . Може ли да се постигне това с оръжие и как смеем да го кажем предварително. . . И то рискувайки съдбата на цялото човечество!“

Виждаме, че ударението вече не е сложено върху промяната на средата — икономическа и политическа. Съдбата на човека не се определя от външните обстоятелства, а се предопределя от самата човешка природа. И всичките човешки страдания са предопределени с тази двойственост на човека — от една страна, той се стреми към идеала, а, от друга, като преходно същество, е принуден с цялото си поведение да го отрича. Осъден е на това раздвоение: между идеала Христос и себе си като несвършено същество.

За разлика от множество други теории за човека теорията на Достоевски нито може да успокои съвременния човек, нито може да го представи спокоен. Излиза, че по природа носиш представата за идеала в себе си и не ти е съдено да го осъществиш в действителност — не е ли мъчение това, тази предопределеност, и не тръгва ли именно оттук раздражението и най-сетне бунтът у героите на Достоевски?

В руската литература на XIX в. стои не само проблемът за отрицанието на съществуващата действителност и как би могла да се преобразува тя, но и проблемът за положителния герой — този, който трябва да посочи пътя за преобразуване. Тургенев търси тоя герой в „Бащи и деца“ и особено в романа „В навечерието“. Достоевски не можел да се съгласи с това по принцип, както и с търсението на Толстой, защото с подобни търсения се предполагало, че този герой е възможен.

Достоевски, убеден окончателно, че Европа не може да посочи спасителен път на човечеството и че само Русия в такъв случай би могла да посочи този път, решил да даде свой отговор за нейните насъщни задачи в момента и в бъ-

деше, както и свой отговор за героя на времето. Той започва да пише романа „Идиот“. Казахме, че това е било в средата на септември 1867 г. Тази първоначална редакция значително се отличавала от окончателната. Преди всичко главният герой, „идиотът“ бил олицетворение на „гордостта и егоизма“. Това още не е главната, истинска идея на романа и Достоевски изпаднал в отчайващо затруднение. У него винаги образът тръгвал от идеята. Художествената идея все още не се оформяла.

Изобщо Достоевски винаги в началото пишел мъчително, често се оплаквал от безизходни трудности и всичко му се струвало толкова лошо, че повече нямало накъде. . .

Обикновено Достоевски работел нощем, ставал сутрин късно, към единадесет часа. Закусвали, после Ана Григориевна излизала да се разхожда и да разглежда музеите, а той оставал да работи. Срещали се към два часа, най-често в някой музей. Някои от любимите си картини Достоевски описал в „Идиот“. Картината на Холбайн за сваления от кръста мъртъв Христос наистина го поразила почти до припадък. Той я разглеждал подробно, както си спомня Ана Григориевна, и дори се качил на един стол, за да я види по-отблизо. Изрекъл и думите, които после в романа произнасял по повод на тая картина Рогожин: че от такава картина човек може да загуби вярата си.

Сетне отивали да обядват, почивали си, привечер се разхождали в парковете, слушали музика. Така било почти всеки ден.

От 4 до 18 декември Достоевски работил особено напрегнато и ежедневно писал, както съобщава в едно писмо „по шест плана средно (не по-малко)“. На 18-ти изведнъж зарязал всичко досега — и написаното от септември насам, и плановите. Седнал да пише „нов роман с други герои и нова фабула“. Това е наистина вече романът „Идиот“.

„Отдавна вече ме измъчваше една мисъл — пише Достоевски до А. Майков, — но аз се страхувах да направя от нея роман, защото мисълта е твърде трудна и аз не съм подготвен за нея, макар че тази мисъл е съблазнителна и аз я обичам. Тази идея е да се изобрази изцяло прекрасният човек. Не може да има според мене нищо по-трудно от това, особено в наше време. . . Тази идея и по-рано ми се мяркаше в известен художествен образ, но само в известен, а би трябвало да е цялостен. Единствено моето отчаяно положение ме принуди да взема тази недоизносена мисъл. Рискувах като на рулетка: „Може би“ под перото ще се развие!“

Колкото и да се оплаква Достоевски в такива случаи, колкото и да говори за отчаяното си положение, лесно може да се почувствува, че вътрешно той е наелектризиран вече и се усеща във форма, в света на романа. Почти в същите изрази е казано и в писмото му до неговата любима племенница С. А. Иванова: „Главната мисъл на романа е да се изобрази положително прекрасният човек. Няма нищо по-трудно от това на света, а особено сега. Всички писатели, не само нашите, но дори всички европейски писатели, който и да се е захващал за изобразяване на положително прекрасното, винаги е пасувал. Защото това е задача неизмерима. Прекрасното е идеал, а идеалът — нито нашият, нито на цивилизована Европа далеч още не се е изработил.“

По-нататък Достоевски не споменава действително нито един от героите на руската литература, но споменава от „западните“: „От прекрасните лица в християнската литература стои като най-завършен Дон Кихот. Но той е прекрасен единствено затова, че е в същото време и смешен. Пиквик на Дикенс (безкрайно по-слаба мисъл, отколкото Дон Кихот; но все пак огромна) също е смешен и с това само и печели. Появява се състрадание към осмияното и незнаещо цената си прекрасно, а в такъв случай се появява и симпатия у читателя. В това възбуждане на състраданието се крие в същност и тайната на хумора. Жан Валжан е също силен опит, но той възбужда симпатия поради ужасното си нещастие и несправедли-

востта на обществото към него. При мене няма нищо подобно, решително нищо и затова страшно се боя, че положително ще бъде несполука.“

Едва след време Достоевски в разговора с ментранпажа М. А. Александров съпоставил княз Мишкин с друг руски литературен герой. Говорели за „Обломов“ на Гончаров.

— Но нали моят „Идиот“ е също като Обломов?

— Но как така, Фьодор Михайлович? . . . Ах, да! Нали и в двата романа героите са идиоти.

— Ами да! Само че моят идиот е по-хубав от Гончаровия. . . Неговият идиот е дребен, в него има много еснафщина, а моят идиот е благороден, възвишен.

Тъкмо затова се боял Достоевски от несполуката си: защото неговият герой трябвало да бъде положително прекрасният, възвишеният човек. Той в черновите си го отбелязвал като князът Христос. . . Следователно ние много добре схващаме, след като знаем вече записите от 1864 г., които Достоевски направил пред ковчега на М. Исаева, какво е означавал сега за него княз Мишкин, този пряко свързан с образа на Христос, но все пак руски съвременник на писателя.

Ние се запознаваме с него в края на ноември месец, в кишава, мъглива утрин и във вагона на петербургско-варшавския влак, който с пълна пара се приближава към Петербург. Със същата стремителност се развива и действието на романа в първата му част — за по-малко от едно денонощие. През това време се запознаваме с почти всички герои — с Мишкин, Рогожин и Лебедев, после със семейството на генерал Епанчин, задочно, по фотография, с Настася Филиповна, сатне със семейството Иволгини — със стария генерал, вдетинен, побъркан, жалък и трогателен съчинител на анекдоти за себе си, за бившия си уж прекрасен, порядъчен, щедър живот, изпълнен с благородства, с гостоприемства, искрени приятелства, военни геройства и какви ли не чудеса, в които даже и Наполеон се намесва; също така се запознаваме с Ганя Иволгин, посредствения човек, който мечтае със силата на парите да стане крал юдейски на борсата и пак там, в дома на Иволгини, за пръв път ще видим и самата странна, фантастична жена Настася Филиповна с нейната ослепителна и непоносима красота. Дори Достоевски бил смаян от нейното непредвидено и властно появяване в романа. „И представете си какви ужаси произлязоха от само себе си — пише Достоевски на А. Н. Майков. — Оказа се, че освен героя има и героиня, а това означава двама герои! И освен тези герои има още два характера — абсолютно главни, тоест почти герои!“ Той има пред вид Рогожин и Аглая Епанчина.

И все пак Достоевски се боял най-много за образа на Мишкин — „ужасно труден“.

Мишкин е чудноват и подкупващ и някак не от нашия свят. Не случайно Достоевски му е съчинил една предварителна, разказана едва ли не в скороговорка биография, ненужна за героя до оня миг, когато случаят ще го срещне във влака с Рогожин, съдбата ще го докара в Петербург и животът на „такава една столица“, както я нарича не без опасение генерал Епанчин, ще го хвърли, завърти и спусне във въртопа на човешките страсти, необичайни, болезнени понякога и почти навсякъде силно, дълбоко и всестранно предадени от писателя. С каква мощ е написана сцената, когато Настася Филиповна хвърля стоте хиляди в камината, с каква поезия и висша художествена избистреност е разказана срещата на княза и Аглая при зелената скамейка и с какъв безпределен трагизъм ни завладява нощният разговор на Рогожин и Мишкин край мъртвото тяло на Настася Филиповна!

Някои хора казват, може би искрено, че не могат да препрочитат или не смеят да зачетат книгите на Достоевски, дотолкова им изглеждал необикновен, хипертрофиран, патологичен и неестествен. Струва ми се, че върху тоя негов образ на мъчен и мъчителен до влудяване писател са струпани повече предубеждения,

отколкото действително е нужно, за да го разгледаме безпристрастно — не, не може безпристрастно и без вълнение, — но без да даваме ухо на мълвата, разпространявана сега най-често от ограничени умове и предвзети, деградирани любители на изкуството. За нас, съвременните нови хора, е лесно да преодолеем „достоевщината“ и да усетим Достоевски преди всичко като мечтател за щастие, като един от най-светлите писатели на човечеството, когато той казва, че красотата ще спаси света. Може би най-проницателният критик на Достоевски е бил Салтиков-Шчедрин, когато писал за „Идиот“ и за Достоевски: „По дълбочината на замисъла, по широтата на задачите в нравствения свят, които разработва, този писател заема у нас съвсем особено място. Той не само признава законността на онези въпроси, които вълнуват съвременното общество, но дори отива по-нататък, навлиза в областта на предвижданията и предчувствията, които представляват цел не на непосредствените, а на далечните търсения на човечеството.“ Пред опита на Достоевски да изобрази човек, който е „достигнал пълно нравствено и духовно равновесие. . . бледнеят всевъзможните въпроси за женския труд, за разпределението на ценностите, за свободата на мисълта. . . Дори най-радикалните разрешения на всички останали въпроси, интересували обществото, изглеждат само промеждутъчни станции“.

Достоевски действително е вложил много в образа на Мишкин, дори много неща от самия себе си, дори собствената си болест, но и друга една: Мишкин е болен от добрината си, от стремежа си към добро за всички хора. Той дори някак до садизъм обича всичко, което е по-добро, най-малкото, нищожното, но все пак по-добро за човека. Той скърби и се измъчва за Лего, екзекутирания престъпник, защото разбира, че е непоносимо да очакваш ножа на гилотината със сигурност — ден, час, десет минути и в последната, най-мъчителна четвърт секунда. По-добре би било човек да умре заклан от разбойници дори, защото до сетния миг, до самата смърт ще се надява на спасение.

Тъкмо тази нечовешка способност на княза да се живява в другите хора и да им състрадава му дава способност да отгатва съдбата им, да я предчувствува, да я разбира по-дълбоко от тях дори само по лицата им. Той разгадава трагедията на Настася Филиповна и разбира още от самото начало, че тя изпитва най-голямото нещастие, предела на нещастieto — да се смяташ виновен, когато не си. Той предсказва гибелта на Рогожин и предсеща пътя му към убийството и в същото време състрадава на тоя човек, нарича го свой брат и не го изоставя дори в безумието си, в мрака на съзнанието, където човек изгубва дори собственото си „аз“. Тази способност на княза да прониква в душите на хората и да се сближава с тях разбират всички около него. Рогожин е неук. Настася Филиповна го кара да прочете поне „Руската история“ на Соловьев, но Рогожин разбира също и казва на Мишкин, че неговото състрадание към Настася Филиповна е по-силно от любовта на Рогожин към нея. Между другото тази любов на Рогожин, макар и земна, плътска любов, е необикновена и възвишена дори в престъплението. Той убива Настася Филиповна не от ревност само, както може да се помисли на пръв поглед, а защото тя очаква от него ножа, смъртта, която единствено ще прекрати страданията на „фантастичната жена“. И Рогожин поема този неизкупим грях.

Характерно е, че всички герои в романа по един или друг начин се стремят към Мишкин, положително прекрасния човек, и това е напълно в идеята на Достоевски за човечеството, което се стреми към своя идеал за човешката личност, към Христос, отричайки го в едно и също време.

Така става и в самия роман, защото, устремени към Мишкин, хората все пак не могат да се отърват от земните мисли, чувства и страсти, които по самата човешка природа им е предопределено да изпитват. С цялата си душа и помисли е устремена към княза Настася Филиповна, защото съзнава и казва това: че за

първ път срещнала човек. Но и не може да се примири със съдбата си на погубено и без вина виновно същество, не може да надвие гордостта си именно защото и тя е човек, но не и в сравнение с чистия и невинен Мишкин. Раздвоението я разрушава, тласка я към съзнателно самоунижение, към Рогожин, който иска да я купи с някакви сто хиляди, които тя винаги в същност е готова да хвърли в огъня. И нима не е устрем Рогожин към княза, когато се побратимява с него пред очите на своята любима старица, пред майка си? Но все пак признава земната си, продиктувана от любовта към Настася Филиповна омраза към Мишкин и тъкмо това не може да му прости, че стои по-близо до нея със своето състрадание.

В това раздвоение схваща Достоевски съдбата на цялото човечество и в него вижда оправданието на своите социални и политически възгледи. Забележително е, че той ги влага понякога в устата на герои, които са му „несимпатични“ — например Лебедев. И, странно, той в черновите си нарича този Лебедев „гениална фигура“. Не му предоставя в романа да говори за капиталистическия разгул в света, за цивилизацията, която с апокалиптичен ужас тегне над човечеството. Множество мисли на Достоевски намираме в изповедите на болния, туберкулозен Иполит — за жестоките закони на природата и за безсилието на човека пред нейната несправедливост. И все пак в речта на княза в гостната на Епанчини Достоевски разкрива заветните си идеи за историческата съдба на Русия в бъдещото развитие на човечеството. Именно в речта на Мишкин, човека идея на целия роман. Тук се разкриват в същност и слабостите на Достоевски и като художник, и като мислител. Проповед за елитната роля на руските „първи“ хора по своето потекло, проповед за православна монархия, за смирение и всичко това в името на... Христа. Несъмнено е, че тази страна на романа ще остане чужда на съвременния читател и тъкмо това е най-доброто доказателство, че значението и величието на Достоевски не може да бъде засенчено от „достоевщината“.

Гласът на големия художник се чувствава и там, където той разсъждава за задачите на романиста, за типизма на героите, за картините на великите живописци, за социалния и политически живот на Русия и Западна Европа, за противоречията в света и за хищното, алчно лице на златния телец, на парите, на банкерството. Тази античовешка действителност, в която са поставени героите на Достоевски, налага известен отпечатък върху цялостната тоналност на повествованието. У него нищо не е случайно. Достоевски предпочита неприятното време, мрачния пейзаж и се стреми да го получи дори в описанието на една, да речем, „тиха, топла, светла петербургска нощ в началото на юни“; той ще добави към това, че там, където е князът в този момент, „в гъстия, сенчест парк, в алеята, беше почти вече съвсем тъмно“. Какво пък да кажем за случаите, когато описва дъждовните, кишави дни и нощи на столичния Петербург, с каляските, с пияните хора по тротоарите, с гнилия, пронизващ вятър откъм Нева? Това са любимите му пейзажи, тогава той най-силно усеща града, мрачния свят, в който блуждаят и се измъчват героите му.

Стилът на Достоевски е по свой начин небрежен външно, ироничен някак към точността на общоупотребимите, стигащи до шаблон думи и изрази, хлъзгав, пародичен, с него авторът почти незабележимо, но постоянно се превъплъщава в нови лица, било в героя, било в друг повествовател, приспособява се вътрешно към тях и лека-полека им преобръща кожите, показва ги отвътре. Тази неуловимост на интонациите е твърде трудна за предаване и никога не бива да смятаме, че Достоевски е преведен веднъж завинаги и няма какво да се прави повече в бъдещите преводи.

Може би известен недостатък на превеждането у нас е стремежът не към уточняване, а към тълкуване стила на Достоевски, една привидна разхубавеност на неговия стил, на словореда, оправане на нервните му, грапави словесни струк-

тури, изпълнени с вметнати думички, с разговорност, богати на инверсии ни в клин, ни в ръкав, които лесно като че ли е можело да бъдат избягнати от автора, стига да е имал време за това, както преводачът намира време да ги поправи в духа на традиционно приятния литературен стил, от който се ползват редица добри писатели. Разбира се, че трябва Достоевски да заговори на български, да стане по този начин и наш, но в същото време не е нужно да го правим нашенски и да заприличва той на други писатели. Нека си остане особен, странен отчасти и донякъде неприемлив, както са го чувствували и неговите съвременници в Русия, и затова с риска да бъде обвинен, и на места сигурно с основание, в необичайни обрати на речта и, пази боже, в най-тежкия грях, в буквализъм, преводачът се е постарал в настоящия превод според възможностите си да не бяга от стила на Достоевски уж в името на по-добрия, по-литературен, по-изящен и с несъмнено много други достойнства стил на доста български преводи. Сам по себе си този стремеж не е гаранция за успех, но поне отчасти ще отговори на онова изискване, което се ръководи от идеята, че стилистическият анализ на преведения текст трябва да даде приблизително същите резултати за стила на автора, както и анализът на оригинала; и още, че обратният превод — от български на руски, би трябвало с голяма точност да ни възпроизведе първоначалния текст, от който се превежда.

Новото издание на романа „Идиот“ съвпада със 150-годишнината от рождението на Достоевски, която тържествено се отбелязва в целия свят. Достоевски наистина е станал вече световен писател и не само затова, че книгите му се превеждат и четат почти във всички страни, а защото великите и съдбоносни проблеми за съдбата на човека, които той не само изобрази, но и като човек и писател изстрада в своето творчество, продължават да ни вълнуват. И това не е само едно съчувствие към великата скръб на писателя за унижените и оскърбените, към сложния и мъчителен свят на милиони потиснати хора по земята. Може би с още по-голяма сила ние се усещаме причастни към мечтите на Достоевски за златния век на щастливото човечество, когато положително прекрасният човек ще се почувствува господар над природата и света.